

Көкетаев Т.

Адалдық/ Т. Көкетаев //Қарағанды университеті.-1995.- 20 наурыз.

Еліміздің ардақ тұтқан абзал азаматтарының бірі - аса ірі ғалым, ұйымдастырушы, қаламгер академик Евней Арыстанұлы Бөкетов туралы есімдегілерді қағазға түсіргім келген ниет мені жылдар бойы мазалап келген еді. Бірақ ниет бар да, оны жүзеге асыру бар ғой. Әр жолы алдыма қағаз жайып, қолыма қалам алған сайын жүрексіне бердім. Мұндай ұлы адам туралы жазу жауапкершілігін мойынға алу - аса қиын шаруа екен. "Болмасаң да ұқсап бақ" дегендей Евекеңнің оқымыстылығын, кісілігін сипаттау сол ардақты ағаның қадір - қасиеттеріне деңгейлес адамның қолынан ғана келуге тиіс деп білемін.

Евекең аруағы менің мақтауымды тілемейді: Ол кісі өзіне-өзі тірі кезінде-ақ өлмес, өшпес ескерткіш қойып кетті. Туған халқының жадында Евней деген аттың сақталуының өзі арқылы ұлы азаматтың шыны да сыры ақтарылып, алдымызға келе береді. Жоғарыда айтқанымдай, бұл жазбаларым - Е. Бөкетов туралы естелік емес, өзімнің азды-көпті өмірімнің кейбір кезеңдерінің елесі ғана. Жалғыз мен емес, осындай азаматты көрген, тілдескен қызметтес болғандардың әрқайсының зердесінде сақталған сәттер көп-ақ. Мен де сол сәттердің біразынан хабар бермекпін. Әлбетте, есімде жаңғыртып "Евекең айтып еді" деген сөздерді оқырманға ұсына отырып, сол сөздердің Евекең ауызынан шыққандай нәрлі де мәнді, толық толғамды, сәнді етіп бере алмағанымды білемін. Білемін де алдын ала кешірім өтінемін. Сонымен...

Университетіміздің шаңырағы жаңа көтерілін, керегесі керіліп, алғашқы уықтары шаншылып жатқан кез. Пединституттың бұрынғы жалғыз ғана жалпы физика кафедрасынан бес кафедра енші алды. Құрал-жабдықтар жетпейді, лабораториялар кедей.

Сол бір қарбалас шақта, қыруар жүкті мойнына алған ректорымыз, қалт еткенде жаңа лабораториялардың жайы-күйін мұқият қадағалап отырды. Сәті түсіп, оналған шаруа көрсе масайрап, балаша қуанады. Бізді де мақтаудан кенде қалдырмайды. Жас мамандар қамқор ағаның қолдауын сезіп, қиялымыз қанаттанып, бір есіп каламыз.

Әлі есімде 1974 жылдың көктемі еді. Жаңа лаборатория құрып, оның жұмыс тәртібімен құрал-жабдықтардың қызметімен ректорымызды таныстырдық. Ықылас қоя тындап, тиісті жерінде сұрап дегендей Евекең риза болды. Бір кезде Евекең маған қарап:

- Теме (марқұм ақырына дейін осы Темесінен жаңылмай кетті. Т. К.) сен осы ылғи оқу лабораториясы, оқу жұмысы дейсің. Ал енді ғылыми-зерттеу жұмысынды жалғастыратын лабораториянды көрсетші. Ол туралы әлі ештеңе айтқан жоқсың, - деді.

- Евеке-ау, қазір ғылыми жұмыс туралы ойланатын жағдай бар ма? Әуелі оқу процесін қамтамасыз етіп алайық. Ғылымды содан кейін мықтармыз, - деп ақтала жауап бердім. Евекең сабырлы кейіпте, әр сөзін шегелей сөйледі:

- Міне, сенің кемшілігің, осы Республикадағы екінші университет текке ашылмайды. Еліміздің қажеті үшін осы заманғы өскелең талапқа сай жан-жақты, жарасымды қалыптасқан маман даярлау үшін оқу процесімен қатар жүретін ғылыми-зерттеу лабораториясы да болуы әбден қажет. Кафедрадан тәлім алған мамандардың қатты дене физикасының белгілі саласы бойынша алған білімі бүгінгі күнгі зерттеулер деңгейінен көрініп, сол мамандар өз бетімен ғылыми жұмыстар жүргізе алатында дәреже жетсе - нұр үстіне нұр емес пе?..

Евекең ерекше шабытпен, жігерлене сөйлеп кетті. Оның әр сөзін бағып тұрған біз Евекең, тек басшы тұрғысында ғана емес, ғылымның жаңашыры, жастардың қамқор тәрбиешісі ретінде талап қойғандығын аңғарған едік.

- Міне дәл осындай мамандар даярлау біздің парызымыз. Әрбір студент міндетті оқу жоспары бойынша жұмыс істеумен қатар, ғылыми лабораторияның, да белсенді мүшесі бола білсе қандай жақсы. Сонда ғана біз өз жұмысымыздан қанағат табуға тиіспіз. Және бір айтарым, сен өзің де жассың. Ғылыми жұмысыңды күн сайын дамытып отырмасаң, тез қартайып қаласың. Ал ғылыми жұмыспен айналаспайтын бойкүйез, жалқау ғалымның біздің университет үшін қажеті жоқ! – деп айтайын деген ойын бір-ақ түйді.

Үлкен ғалым-ағаның ақыл-кеңесі мен табанды көмегі арқасында ғылыми лаборатория пайда болып еді. Евекең аманаты біршама орындалғандай болды. Сол лабораторияда атқарылған — ғылыми-зерттеу ізденістер нәтижесінде 14 шәкіртіміз диссертация қорғап ғылым кандидаты дәрежесін алды. Осы жолдардың авторы да ғылым өрінде біраз баспалдақтардан өтті.

Сенім

...Университетіміздің ғылыми жұмыстар жөніндегі проректоры бір жағдаймен қызметінен босады.

Бір күні ректор шақырып жатыр деген сон. Евекеңе келдім. Сәлемімді алды да, отыр дегендей орындыққа нұсқады.

- Теме, сені ғылыми жұмыстар жөніндегі проректорлыққа ұсынуды ойлап отырмын, - деді. Албырт жастық па, әлде жүрексіндім бе, тосын ұсыныстан тез-ақ бас тарттым.

- Мен бұл жұмысты істей алмайтын шығармын. Шамам келмес. Әуелі кафедрамды жөнге келтіріп алайын, дедім.

- Жарайды, мен ұсынысымды білдірдім, ойлануға үш күн беремін, - деді ректор.

Екі күннен кейін Евекеңнің алдына тағы келдім.

- Евеке, көп ойландым. Үй ішімен ақылдастым. Сеніміңізге көп рахмет. Мен проректор болмай-ақ қояйын. Басқа азаматтар бар ғой. Кафедрамыз жаңа құрылып жатыр, - дедім. Мұндай жауапты қызмет үшін әлі жас екенімді де білдірдім.

Ректор аз-кем ойланып отырды да:

- Болмайды. Айтқан себептеріңнің біреуі де орынды емес. Жаспын дейсің. Ана жылы Қанекең (Сәтпаев Т.К.) мені де осылай шақырып алып, осы Қарағандыға, жаңа құрылып жатқан ғылыми-зерттеу институтына директор

етіп жібергенде 34-35 терде ғана болатынмын. Қазіргі сенің жасың. Қабілетің жетеді, көріп жүрмін. Көмектесеміз. Жұмыстан сырғақтай беруге болмайды. Қиыншылықтан қашпа. Бұл орынға таласып араға кісі салып жүргендер көп. Қолыңнан келеді, мен сенемін.

Евекең кесімін айтып барып тоқтады. Ең ауыры "сенемін" деген сөзі болды. Заты, қазақтың осы бір "сенім" деген сөзінің құдіретін түсініп болдық па. Жоқты бар қылатын, болмасты болдыратын сенім емес пе? Сенім арқалаған азамат басын оққа тігеді, жанын отқа салады. Өзіңе-өзің сенімді болсаң, басқаның сеніміне ие болсаң бойыңа қуат, ойыңа қанат бітеді. Мені қинаған ардақты ағаның сенімі еді. Бастықтың сенімі деп түсінген жоқпын мен. Бөкетовтың сенімі, елі ардақтаған қадірлі азаматтың, үлкен Кісінің сенімі ғой. Бұлтара алатын емеспін. Не істеу керек? Көңіл түпкіріндегі арман-мақсатымды, ақырғы уәжімді ақтарып тастадым:

- Сеніп отырсыз ғой. Сіздің сеніміңізді аяққа басатын мен емес. Түсінемін. Қолымнан келеді. Проректор болғым да келеді. Өзіңіз шешіңіз. Бір ғана сөзім бар. Ғылыммен айналыс, деп осында алып келген өзіңіз едіңіз. Докторлық диссертацияның тақырыбын бекітіп, жоспарын жасап қойдым. Жақында ғылыми жетекші академик Лушикке көрсетіп, жұмысқа кірісіп едім. Ал, басқару жұмысына беріліп кетсем, үш-төрт жылдан кейін физикамен қоштасамын ғой. Өзіңіз білесіз, біздің ғылымда екі-үш ай мақала оқымаған, лабораторияда тәжірибе жасамаған адам не болады? Егер ғылымды таста десеңіз, бұйрығыңызды бере беріңіз, мен қарсы емеспін, - дедім.

Менің қас-қабағыма зер сала қарап отырған Евекең көкейімдегіні айнадағыдай көріп-ақ қойды. Сезімді белген жоқ. Өтініш те білдірмеді. Қысқа қайырды, әділ шешімін айтты:

- Болды, - деді, - сенікі дұрыс екен, мен саған ғылымды таста, деп айта алмаймын.

Уақыт өте берді. Әлгі әңгіме болмағандай, ол тақырып қайта қозғалған жоқ. Евекең менің ғылыми шаруаларымның барысын бақылап, мән-жайды сұрап отырды.

Ықылас

Алғашқы кезде не нәрсе де жетпей жатады ғой. Әсіресе ғылыми лаборатория жабдықтарын жинап алу қиынға түсті. Евекеңнің күшімен Мәскеу, Ленинград, Свердлов, Алматы сияқты ірі-ірі өндіріс орталықтарына тапсырыс беріліп, біраз жабдық келіп те жетті. Біразын өзіміз аяғымызбен барып әкелеміз.

...Ректор іздеп жатыр, деген хабар алып, сабақ аяқталған соң келсем, Евекең жүзі салқын, ашу үстінде отыр екен. Бірден дауыс көтеріп, зеки жөнелді.

Мен сені күткелі үш сағат болды. Қайда жүрсің?

- Сабақта болдым. Қоңырау соғылмай шығып кете алмадым. Жарты сағат бұрын ғана босадым, міне келіп тұрмын, - деймін.

Ректордың мұнша қаһарланған себебін білсем бұйырмасын.

- Үлкенді сыйлау деген болады. Ылғи шулатасың да жүресің осы сен! Біреудің өзі барып алып келген жабдығын тартып аласың. Қандай хақың бар?

Бер өзіне, тез қайтар!

- Мен аң-таңмын. Әңгіме не туралы екенін білмеймін. Қарсы сұрақ қойдым: Мен кімнен, не тартып алыппын?

- Сен Перевертунның Ленинградтан әкелген спектрофотометрін барымталап әкетіпсің. Саған бір тиынға керегі жоқ. Ертең өзің апарып бер де, бүрсігүні маған қайта кел! - деді.

- Мақұл, - деп шығып жүре бердім. Өзі ректор болса, өзі Бөкетов бапса, дауласып жатар жағдай жоқ. Бірақ мен өз кінәмді түсініп болған жоқпын.

Сөйтсек, жағдай былай болған екен. Евекеңнің. Перевертун деп отырғаны Алексей Иванович, өзінің ең жақын достарының бірі, тіпті қазан-ошағы араласып кеткен десе де болады. Алматыдан Евекең өзі шақырып алып келген, әрі жасынан бірге ескен, сырлас-мұндас дегендей.

Сол Алексей Иванович (топырағы торқа болғыр) Ленинградтың механикалық оптика (ЛОМО) заводынан өзі барып, жаңағы спектрофотометрді (СФ-4) жіберген екен. Алдында сол құралға біз де тапсырыс бергенбіз. Перевертунның әкелгенін мен білмеймін. Қоймаға келіп түсіпті дегенді естіп, құжаттарын тез жасап, лабораторияма орнатып та алғанмын. Тіпті қызыққаным соншалық, бір-екі сағаттың ішінде іске қосып жібердім. Мұнымды Алексей Иванович естіп, кештетіп лабораторияға келеді. Онда аспиранттар ғана болады. Мен үйге қайтып кеткенмін. Аспиранттар үйге телефон соғып: Перевертун келіп тұр, құралды аламын дейді, деп хабарлады. Таксимен тез жеттім. Алексей Иванович жігіттерімен келіп, құралды алғалы жатыр. Дау-жанжал басталды. Ұмытпасам, жұдырыққа дейін кетті-ау деймін. Аспапты бергенім жоқ, оларды лабораториядан қуып шықтық.

Алексей Иванович сол күні кешке Евекеңге барып, болған жағдайды айтады. Құралымды тартып алып, өзімізді сабап жіберді, деп өсіріңкіреп жеткізсе керек.

Евекеңнің ашуланатын да жөні бар. Бірақ, білмеген у ішеді, дегендей менде не жазық бар? Айтқан уақытында Евекеңге қайта барып, барлық құжаттарды көрсеттім, түсіндірдім. Бізге ауадай қажет екендігін айттым. Аспапта "Перевертун Алексей Иванович" деген жазу жоқ, деп қосып қойдым.

Мені тындап алды да Евекең дереу Алексей Ивановичті шақырып:

- Сен маған неге өтірік айттын, деп біраз тұқыртып алды да, - Көкетаев қоймаға келген құралды бұрын алды. Демек оның өзінде қалады, - деп шешті. Жан жолдасы болса да бұра тартпады. Тез сабасына түсіп, ақ-қарасын айырып, әділ билік айтқанына өзі де масаттанды. Маған оның зор тұлғасы тіпті іріленіп, ашық қабағының астынан күлімсірей қараған жанары ұшқын ата жігерленгендей көрінді. Ердің құны екі ауыз сөзбен бітті.

Қолымыз жеткен жемістің нәтижесін көруге біз де асықтық. Кристалдарымыз дайын еді. 4-5 тәулік күн-түн демей еңбектеніп, сол құралмен жасалған ғылыми тәжірибелердің нәтижелерін көруге Евекеңді шақырдым. Келді. Мән-жәйді баяндап бердім. Ғалымның аты ғалым ғой. Тез түсінді. Өте разы болып, жүзі жадырап, қуаныш сезімін де жасырмады.

Бір жұмадан кейін Алексей Ивановичке Ленинградтан дәл сондай "СФ-4"

жіберлігені туралы жеделхат та келген екен.

Келесі бір кездескенде Евекең:

- Әй, Теме, сен анау Алексей Ивановичке қиянат жасапсың ғой. Менің жмш жолдасым екенін білесің.-Әй, тым қияңқысың-ау, -деді, қолымды ұстап тұрып.

- Евеке, сонда мен бөтеніңізбін бе, - деп әзілге әзілмен жауап бердім. Евекең қарқылдап күлді:

- Әй, қияңқысың, ол рас енді.

Лебіз

... Евекеңнің кабинетінде отырмын. Әдейі шақыртып алған. Жүзіме сынап қарап отырды да:

- Сен осы кванттық механикадан лекцияны қай жерде тыңдадың, - деп күтпеген сұрақ қойды. - Тарту университетінде дедің-ау бір жолы.

- Иә, сонда тыңдағам.

- Неге? Не үшін?

- Бірінші, мен пединститут бітірдім. Онда кванттық механика сағаттары өте аз. Өз бетіммен игермек болғанымда, жауабын таба алмаған сұрақтарым көп болды. Екіншіден, Тарту университетінде ол кезде Лиас деген өте мықты профессор дәріс берді. Кванттық механика - физиканың негізі ғой. Оны жете білмей физик бола алмаспын дедім.

- Сонымен сен кванттық механиканы жақсы білемін, - деп отырсың ғой.

- ҚазПИ-де осы пәннен үш жыл қазақша лекция оқыдым.

Евекең біраз ойланып отырды да:

- Осы кванттық механиканың негізін маған түсіндіре аласың ба? - деп орындығын қозғап, жайланып отырды.

Мен Шредингер теңдеуін жазып, оны шешкенде спектрлердің мәндеріне сәйкес функция болады, - деп бастай беріп едім:

- Тоқтай тұр, сен маған оның негізгі идеясын, одан шығатын қорытындыларды түсіндір. Анау математикалық күрделі теңдеулеріңді қоя тұр, - деді.

Мен қарапайым тілмен түсіндіре алмайтынымды, тек математикалық өрнек, теңдеулермен жеткізіп бере алатынымды айттым. Евекең көнбеді:

- Жоқ. Егер сен шын терең білсең, оның негізін математикасыз да түсіндіресің. Жақсылап ойлан. Бір аптадан кейін кездесейік, - деді.

Шынымды айтсам, кванттық механиканы математикалық теңдеулерсіз түсіндіру деген үш ұйықтасам ойымда жоқ. Көп ойландым. Кітап ақтарып көріп едім, мәселе одан сайын қиындай берді. енді кітапқа қарамай, кванттық механиканың негізгі идеяларын ойша қайта шолып шықтым. Сөйте-сөйте белгілі бір жүйе қалыптасты. Өзіме-өзім сендім-ау, дегенде Евекеңе телефон соқтым. Шақырды. Бардым.

- Теме, қалай кванттық механиканы біле ме екенсің? Ал, мен тыңдауға дайынмын, - деді де, оның неге керек болғанын түсіндірді.

Сөйтсем, кванттық механика принциптеріне сүйене отырып, Менделеевтің периодтық кестесінің ішкі сырын ашу үшін, сөйтіп оқу құралын жазу үшін

керексінген екен. Осылай үш-төрт рет отырып, әңгімелестік. Евекең риза болды. Мақтағанды кім жек көреді, мен де үлкен іс тындырып, қуандым.

Содан 5-6 ай өткен соң Евекеңнің аталған оқулығы басылып шықты. Кейін бірде сондағы қиналғандарымды жасырмай айттым.

Біраз уақытқа дейін жүздесіп қалған сәттерде:

- Теме, сені бір састырдым-ау, - деп калжың айтатын.

Бұл әңгімені есіме алып отырғандағы себебім Евекеңнің оқымысты ретінде алғыр қабылетіне тәнті болғандығым.

Ғұламаның алдын көріп, тілдесіп, жылы лебізін естігенім – менің өмірімнің нұрлы сәттерінің бірі екен-ау!

Мінез

Қасында жүргенде қадірін біліппіз бе? Мәңгі жасайтындай кердік қой. Евекеңнің әңгімелерін зерделеп, көңіл қойып, ұқпаппыз. Әйтпесе, ғибрат алардың сөздері көп еді. Қазір ойлап отырсақ, кейі есте қалыпты, кейі ұмытылыпты. Бәлкім, көп сөздерің түсінбеген де шығармыз.

Әңгіме адам мінезі, мінездің тағдырға қатысы туралы өрбіді де, Баукеңнің (Бауыржан Момышұлы Т.К.) әр-қилы мінездері, әрекеттері туралы арнаға ауысты. Отырғандар естігендерін, көргендерін айтысты. Бір кезде Евекең сөз бастап кетті. Евекең айтқанының ұзын-ырғасы мынадай еді.

...Ұлы адам өзін ұлымын-ау деп ойламайды. Әйтпесе сол Баукеңдер "қисық" мінезіне салмай, басын бір-екі рет ие салса, кемі генерал, әйтпесе – маршал болатын еді. Баукең генерал болса қанша қазақ генерал болар еді. Олар халқына қанша көп пайда келтірер еді,- деген. Мұны неге айтты деп кейін ойласам, сол Баукең жағдайы Евекеңнің өз басында да болған екен ғой. Евекеңді ректорлықтан әдейі түсіруге Орталық Комитеттен арнайы комиссия келген. Оншақты адам сол комиссия мүшелеріне жолығып "мұң-зарын" айтқаны, Евекеңді ғайбаттағаны да рас. Комиссия аттанып кеткен соң гу-гу сөз, өсек-аяң қаптап кетті.

Бір күні Евекеңнің кабинетіне кіріп, сәлем бердім.

- Евеке, неше алуан алып қашты әңгіме бар, соның өтірік-расын өз ауызыңыздан естігелі келдім, - дедім. Евекең ауырлау, жабыраңқы отыр екен. Демалатын бөлмесіне ертіп апарды.

- Теме, сол, сөздің біразы шындық. Комиссия тексерісінің қорытындысы бойынша мені ректорлықтан босату туралы обкомға қағаз да келіпті. Маған қалай айтудың ретін таба алмай отырған сияқты. Алматыдағы дос-жолдастар Д. Конаевтың інісі Асқардан кешірім сұрасаң, бәрі орнына келеді деп звондап жатыр. Мен кешірім сұрағандай не жазыппын? Не деп кешірім сұрармын? Екінші жол да бар. Бұлармен қарсыласып бір-екі жыл отыруға да болар. Одан не табамын? Оған деңсаулық жете ме? Тіпті университет ұжымына кесірім тиюі мүмкін. Ертең обкомға барып, өтініш берсем деп отырмын. Біраз еңбек еттік. Халық өз бағасын кейін береді ғой, - деді.

- Евеке, мен Сізге ақыл айта алмаймын ғой. Қалай болғанда да денсаулығыңыз мықты болсын, - дедім.

- Рахмет. Ғылым жағын айналдыра бер. Келешегің алда. Тек мінезін, тым

тік, шатақтаусың ғой. Байқап жүр. Ғылымнан басқа әділ, жарық жол жоқ, - деп жөн сілтеген еді.

Жоғарыда Баукең туралы айтқаны өзі туралы айтқаны екен-ау, қайран аға! Сол кезде бір ғана иіліп, кешірім сұрай салса, бәлкім әлі арамызда жүрер ме еді...

Мүмкін менің бұл ойым қатардағы пенденің өзінше топшылауы шығар. Ұлы адамдарға ұлылық жарасады ғой. Кішіреймей өткені дұрыс та болар.

Buketov university